

САДИБА КАЧАНІВКА

В. ЧЕРНИШЕНКО

Київський національний лінгвістичний університет

Анотація

Стаття знайомить читача з історією та сучасністю одного з найбільших та найяскравіших взірців садибної архітектури, розташованого на північному сході Чернігівщини в Ічнянському районі, на березі річки Смош. Ця пам'ятка суголосна найкращим традиціям світового палацо-паркового мистецтва.

Ключові слова: Качанівка, Качанівська садиба, паркова архітектура.

Аннотация

Статья знакомит читателя с историей и современностью одного из крупнейших и самых ярких образцов усадебной архитектуры, расположенного на северо-востоке Черниговщины в Ичнянском районе, на берегу реки Смош. Эта усадьба создана в наилучших традициях мирового дворцово-паркового искусства.

Ключевые слова: Качановка, Качановская усадьба, парковая архитектура.

Summary

This is the glory of Ukraine located in the northeast of the Ichnia's Chernihiv region, on the banks of the charming river Smosh. Now you can learn the history and present of one of the biggest and brightest models manor architecture, in unison with the best traditions of world palace architecture.

Key words: Kachanivka, Kachanivka Palace, park architecture.

На землі є небагато місць, де кожен відчуває водночас і особливе піднесення, і душевний спокій. Саме таким є Качанівський маєток, розташований у намисті 12 озер, на мальовничому пагорбі у затишних алеях. Цей чарівний закуток прикрашає величний палац, який своєю розбудовою завдячує родині Тарновських. Три покоління упродовж 70-ти років володіли Качанівкою. Немов у вирій, злітали на цю благословенну землю письменники, поети, музиканти і композитори, художники і скульптори, історики і фольклористи. У Качанівці в 30–80-х рр. XIX ст. перебували М.В. Гоголь, М.І. Глінка, Л.М. Жемчужников, Т.Г. Шевченко, П.О. Куліш, Марко Вовчок, І.Ю. Репін, К.С. Маковський, В.Є. Маковський, М.О. Врубель, М.С. Щепкін. Скільки тут народилося вічних мелодій, рядків, полотен! Земля надихала, а господарі допомагали грошима, гостинністю, щирістю, спілкуванням. Тарновські залишили по собі добрі справи та добру пам'ять по всіх теренах України.

Перший господар цих земель Федір Качанівський залишив по собі назву маєтку – Качанівка. Парк заклав інший господар – Петро Румянцев-Задунайський. Збудований за його часів палац перебудовують потім інші власники – Почеки. У 1824 році Качанівка переходить у спадок до сина Параски Почеки від першого шлюбу – Григорія Степановича Тарновського (1824–1853). Починається 70-річна ера Тарновських у Качанівці.

Завдяки Григорію Тарновському сад навколо палацу перетворився на регулярний парк. Григорій Степанович побудував церкву, насипав два острови в майорському ставку, з'єднавши їх містком. В очах своїх гостей він хотів виглядати людиною мистецтва. Він справді любив музику, танці, мав багату колекцію картин, меблів, бронзи, порцеляни, пишався власним оркестром, для якого купив у Сокиринцях, у свого сусіда Павла Галагана, музиканта-віртуоза, що грав на скрипці самого Страдиварі.

Коли Григорій Тарновський уперше завітав до садиби Качанівка, то вона назавжди зачарувала його, тільки цим можна пояснити те, що з-поміж багатьох своїх садиб саме

Качанівку обирає як свою основну приміську резиденцію. Відповідно він завозить сюди величезну кількість біломармурової скульптури, тут створює власний оркестр, театр, де виконавцями були селяни-кріпаки. Тарновські далеко не бідні люди і вони зазвичай проживали більшість свого часу в Петербурзі, де займалися меценатством, протегували молодим талантам. Багатьох митці знали особисто, брали активну участь у культурно-мистецькому житті північної столиці, а коли їхали на відпочинок у Качанівку, завжди запрошували митців відвідати її. Завдяки цій цікавій традиції, а вона тривала практично всі 70 років, Качанівку відвідують згадані вище Шевченко, Глінка, Гоголь, Марко Вовчок, Гулак-Артемівський та ін. Альбом для почесних відвідувачів нараховує понад 600 автографів відомих в Україні і Росії діячів науки, мистецтва, культури, які в різний час відвідали Качанівку.

Не маючи власних дітей, Тарновські взяли на виховання 4-х племінників і 7-х племінниць. В одну з них, Емілію Василівну, був закоханий Василь Штернберг, а у Юлію Василівну палко закохався художник Павло Федотов, що мало для нього драматичні наслідки. До Надії Василівни, як відомо, був небайдужий Тарас Григорович Шевченко. Любовні пригоди були властиві і самому Григорію Степановичу. Про його неперервні романи довго ходили родинні перекази. Знала про них і дружина Ганна Дмитрівна, проте дивилася на це крізь пальці. Жили вони окремо, займали апартаменти в різних кінцях величезного Качанівського палацу. З апартаментів Григорія Степановича вели потаємні сходи, двері до яких були сховані в шафі з одягом, вони виходили у сад. Любовні походеньки господаря навіть згадувала Марко Вовчок. А померли Григорій Степанович та його дружина в один день. Це було 1853 року, і вони були поховані на цвинтарі біля церкви, в якій за 15 років до того слухали хор півчих за участю Гулака, яким керував Михайло Глінка.

Григорій Степанович Тарновський зробив чимало для Качанівки, для поширення слави про неї, але, на жаль, не залишив по собі прямого спадкоємця. Маєток дістався одному з його 12-ти племінників – Василю Васильовичу Тарновському-старшому (1809–1866).

Василь Васильович був на диво людиною безкорисливою, скромною і навіть уникався знаків уваги та шани. Після скасування кріпацтва його мали нагородити орденом, але він відмовився, пояснивши це тим, що над законопроектами працював за переконанням. Згідно з родинними переказами, імператор Олександр II, дізнавшись про цей вчинок Василя Васильовича, начебто сказав, що «від нього я на інше і не сподівався». А вже в Качанівці під час похорону хтось запитав у священника, чому перед домовиною не несуть орденів покійного. Священик, показавши на вдів, сиріт та бідних чиновників, які йшли в процесії, відповів: «Ось його ордені, інших йому не треба». Добрі справи Василя Васильовича Тарновського-старшого досі не пошановані належним чином, принаймні його постать мала б привернути більшу увагу істориків та етнографів. При цій нагоді варто згадати, що в Чернігівському історичному музеї імені Василя Тарновського зберігаються рукописи недрукованих праць Василя Васильовича – «Закляття Литвина», «Повість українського степовика», а також матеріали до студій про російську поезію та український на неї вплив.

В.В. Тарновський активно вивчав селянський побут і підготував кілька статей на цю тему. У 1857 р. опублікував працю «О крепостном праве в России и необходимости укрепления его». На запрошення молодого імператора Олександра II він взяв активну участь у підготовці селянської реформи 1861 р. Він стає членом Чернігівського губернського дворянського комітету «з улаштування і поліпшення побуту поміщицьких селян» та інших установ, які готували проект реформи. Крім своєї реформаторської діяльності, він займається культурно-освітньою роботою, будує школи для дітей-селян як у садибі, так і в навколишніх селах. Ці діти після закінчення садибної школи мали право вступити в гімназію, а деякі навіть до університету. Василь Васильович Тарновський-старший піклувався про культурно-мистецьке життя, зокрема за його коштів видавалися безліч книг і видань, його зв'язували

дружні стосунки з М. Гоголем, Т. Шевченком, М. Костомаровим, йому були близькими ідеї Кирило-Мефодіївського товариства. Пантелеймон Куліш своєю видавничою діяльністю завдячує саме Тарновському-старшому.

В.В. Тарновський поклав по суті своє життя для здійснення селянської реформи. Більшість поміщиків Чернігівської губернії були налаштовані вороже проти реформи і проти В.В. Тарновського як одного з її рішучих adeptів. На одному із зібрань місцевого дворянства він почув щодо себе образливі вислови. Ці образи запали у серце В.В. Тарновського і по приїзду до Качанівки він захворів і за 10 днів зовсім знеможений помер. Відспівали Василя Васильовича Тарновського-старшого у Воскресенській церкві в Чернігові, а поховали у Качанівці, у склепі під Георгієвською церквою, встановивши білу мармурову гробницю роботи Монігетті, яка не збереглась до наших днів.

Василь Васильович Тарновський-молодший (1837–1899) володів Качанівкою 30 років, і то була золота доба в історії садиби. Історик Дмитро Яворницький чомусь написав у своїх спогадах, що Тарновський не пройшов ні гімназії, ні університету, не знав європейських мов, писав так, що дуже бажано було, щоб писав краще. Розумом звичайнісінький чоловік, зате норов мав упертий, гарячий, запальний. Щодо гарячого норову – все так. Проте скептичні оцінки Яворницького щодо освіченості Василя Васильовича не мають жодних підстав. Навчався він спочатку у московському приватному пансіоні, потім у петербурзькому інженерному училищі. Закінчив історико-філологічний факультет Київського університету ім. Святого Володимира. Обирався борзенським, а потім ніжинським предводителем дворянства. У 1891 р. став почесним членом львівського товариства «Просвіта».

За господарювання Тарновського-молодшого площа парку сягала 732 га. Це був парк світового значення, яких в Європі були одиниці. Чи не найдокладніший опис садиби часів Василя Васильовича-молодшого зробив його племінник Михайло Володимирович Тарновський, дитячі роки якого були тісно пов'язані з садибою.

М. Тарновський згадує у своїх спогадах про те, що «кілька верств чудового проспекту, з 3-ма рядами стриженних каскадами дерев, передують маєткові. Біля церкви дорога повертає під прямим кутом, і перед очима, в глибині вікової липової алеї з дорогами для пішоходів, по обидва боки постає головний корпус фасаду величезного палацу катерининської епохи з колонадою. Перед палацом великий круглий майданчик з газоном, біля колон будинку старовинні козацькі гармати, праворуч і ліворуч палацу під прямим кутом прилягають до нього флюгери, замикають коло з обох боків служби того ж стилю, як і палац. У нижньому поверсі центральної будівлі – велика зала, як її називали, «літня». Підлога цементна, вся вона декорована тропічними рослинами й оповита плющем. По кутках величезні напівкруглі дивани старовинного дерева з різьбленням. Кімнат було багато, понад 80 різних розмірів. Всі виходили просто в сад, із вікон було видно озеро і його протилежний гористий берег. Величезна будівля з обох боків садового фасаду закінчувалася колонадами. У проміжках між колонами – статуї, а над колонадами – тераси верхнього поверху. Від головного входу до верхнього поверху ведуть широкі, надзвичайно пологі східці, заслані дорогим червоним килимом. Стіни прикрашено старовинною зброєю. З невеликого передпокою потрапляєш до величезної зали, на стінах якої портрети малоросійських знаменитостей».

Звичка бути українцем не була випадковою, це був світогляд життя Тарновського-молодшого, який зробив свій маєток одним з найвідоміших осередків культурного життя України. Влітку 1880 року Качанівку відвідує відомий російський художник Ілля Юхимович Рєпін. Історія створення однієї з найкращих його робіт – «Запорожці пишуть листа турецькому султану» – тісно пов'язана з Качанівкою та її мешканцями. Коли Рєпін розпочав роботу над картиною, він наштовхнувся на низку перешкод. Насамперед, у Петербурзі важко було знайти людей козацької зовнішності. Так само бракувало і козацьких побутових речей та зброї. Друг Рєпіна

порадив йому поїхати до Качанівки, де він знаходить багатющий матеріал для створення своєї роботи, а також відповідні козацькі типажі. Саме тому Тарновський-молодший зі своїми промовистими вусами потрапляє на цю картину. Крім того, Репін пише в Качанівці ще декілька полотен, серед яких найбільш цікавою є картина «Гетьман» або «Малоросійський полковник», де в особі полковника або ж гетьмана знову-таки представлено власника садиби Качанівка. Картина «За роялем» Репіна зображає дружину господаря, яка грає на музичному інструменті.

В.В. Тарновський-молодший мріяв зробити Качанівку українським пантеоном, виношував наміри перевезти сюди останки Костомарова, Квітки, Котляревського, Шевченка. Планам цим не судилося здійснитися, але той, хто відвідає нинішню Качанівку, може побувати біля могили Шевченкового друга Григорія Чистахівського та біля місця спочинку художника Олександра Агіна – першого ілюстратора «Мертвих душ» Миколи Гоголя. Василь Васильович Тарновський-молодший приділяв величезну увагу меценатській діяльності. Його найяскравіший меценатський проект – славнозвісний пам'ятник Богдану Хмельницькому в Києві на Софіївській площі, частина грошей на створення якого була вкладена саме Тарновським. Перший пам'ятник у формі хреста на могилі Шевченка на Чернечій горі в Каневі теж був зроблений на кошти Тарновських. Святкування різних українських національних свят у Качанівці проводилися щороку, і слід зазначити, що Тарновський завжди намагався продемонструвати публічно своє українське походження, що викликало роздратування багатьох місцевих дворян. Він постійно одягав старосвітський український одяг, демонстрував виразні довгі козацькі вуса.

Справою всього життя для Василя Васильовича Тарновського стала колекція українських старожитностей. «Еще в молодые годы я задался мыслью собрать возможно полную коллекцию предметов, характеризующих старинный быт моей родины – Малороссии», – писав Василь Тарновський.

Він був далеко не рядовим збирачем старовини, а натхненним і пристрасним до фанатизму колекціонером, за покликанням і за переконанням. Його збірка унікальна без перебільшення, тут були зібрані рідкісні експонати, які репрезентували здебільшого козачину, козацькі речі, які пізніше стали основою для створення музею Василя Васильовича Тарновського в Чернігові, частина колекції дісталася Києву. Під впливом знайомства з Т. Шевченком почав збирати меморіальну колекцію поета, яку склали літературні і мистецькі твори поета. Це унікальне зібрання склало основу Національного музею Т. Шевченка у Києві і рукописного фонду Інституту літератури імені Т. Шевченка НАН України. Першим експонатом живописних творів Шевченка стала славнозвісна «Катерина», яка була подарована Тарновському самим поетом. Перші примірники поеми «Гайдамаки», Кобзаря були надіслані господарю особисто Шевченком.

У збиранні й вивченні експонатів своєї колекції В.В. Тарновський спирався на допомогу відомих діячів: Д. Яворницького, О. Лазаревського, М. Костомарова, М. Біляшівського, П. Куліша, В. Горленка, І. Репіна та ін. Багатьом з них він надавав суттєву фінансову допомогу. Він вклав чималі кошти на спорудження пам'ятників М. Гоголю в Ніжині, І. Котляревському в Полтаві, впорядкування могили П. Куліша, видання історичного часопису «Киевская старина».

У зв'язку із значними витратами на добродійність Василь Васильович безкоштовно передає свою колекцію Чернігову з метою створення музею його імені, а Качанівку продає відомому українському промисловцю і меценату Павлу Івановичу Харитоненку, а сам переїздить на постійне проживання у Київ, де власне і доживав свого віку.

Сімдесятирічна ера Тарновських у Качанівці не закінчилася 1897 роком, новий господар розгорнув у Качанівці великі будівельні роботи, якими керував відомий німецький архітектор Карл Густавович Шольц. Був капітально відремонтований і частково перебудований палац, який набув сучасного вигляду: з'явилися нові садибні будівлі, більшість з яких збереглася

до наших днів, повністю змінилися інтер'єри. Для виконання художнього оздоблення запросили модного на той час московського живописця Августа Томашку. За рахунок придбання сусідніх лісових ділянок розширився парк. Садибу електрифікували й телефонізували.

Останніми господарями садиби протягом 1914–1918 рр. була старша донька «цукрового короля» П. Харитоненка Олена та її чоловік Михайло Олів. За часів їх господарювання садиба, як і раніше, жила наповненим мистецьким життям. Тут містилися картинна галерея, велика бібліотека, шанувалися найкращі традиції минулого, гостювали цікаві люди (зокрема, в червні 1915 року садибу відвідали художники М. Добужинський і К. Петров-Водкін). І все ж культурне життя Качанівки поступово завмирало.

Коли у 1918 році останні справжні власники Качанівки Олена Харитоненко та Михайло Олів покинули садибу, почався період її розграбування й руйнації. У доповідній записці Чернігівської губнаросвіти від 27 грудня 1922 року описується варварське нищення місцевими жителями культурних і художніх цінностей у Качанівському маєтку, хижацьке вирубування дерев у парку, зокрема з північного боку палацу і за Майорським ставком. Газета «Красное знамя» 1923 року повідомляла: «Пам'ятки старовини й мистецтва в палаці та на садибі в Качанівці по-хижацькому псують, а почасти зовсім нищать». Збереглися й інші свідчення, які дають підстави для висновку, що 1918–1923 роки були найзгубнішими для Качанівки. 19 листопада 1923 року на засіданні президії Чернігівського губвиконкому розглядалося питання про збереження культурних цінностей. Зокрема, було запропоновано Конотопському окрвиконкому підготувати матеріали для пристосування палацу під лікарню чи санаторій. Однак Качанівка залишилася без господаря до 1925 року, коли було вирішено перевести сюди з Ніжина дитяче містечко ім. Воровського. Почали перевозити дітей 25 квітня.

Усього в ньому мешкало близько 500 сиріт віком до 16 років і 47 службовців (8 учителів, 20 вихователів, 2 кухарі та ін.). Приміщення садиби не підготували для нових численних мешканців. Ремонт і переобладнання будівель тривали весь час існування тут дитмістечка. Згідно з актом від 2 жовтня 1925 року, передусім було заплановано ремонт кухні, флігеля, пекарні, адміністративного корпусу, оранжереї, пташника і т.д. Тоді ж вирішили каміни переробити на груби, полагодити стелю, демонтувати стінні шафи тощо.

У міру того, як життя дитмістечка налагоджувалося, донедавна квітуча садиба дедалі занепадала. Складений через неповні три роки акт про пожежний стан (від 1 січня 1928 р.) засвідчує страшне розорення. За кілька днів до того, 21 грудня 1927 року, тут згорів пташник – будівля відомого архітектора А. Білогруда. У приміщенні розміщувалися швацька, столярна, шевська, ковальсько-слюсарна майстерні. Пожежа сталася через необережність дітей. Руїни пташника, а також оранжереї розібрали, знесли стайні. Є свідчення, що вихованці дитмістечка розграбували й зруйнували поховання колишніх власників Качанівки в родинній усипальні, що була в підвалі церкви.

23 лютого 1928 року постановою президії Ніжинського окрвиконкому Качанівку оголошено заповідником місцевого значення. Проте охорона пам'яток садибного ансамблю не поліпшилася. Дитмістечку належали тільки будівлі й центральна частина садиби, а парк і частина озер – лісництву. Такий поділ одного ансамблю між двома господарями, звичайно, негативно відбивався на збереженні і парку, і пам'яток архітектури. Тому 25 травня 1928 року Ніжинський окрвиконком подав до Народного комісаріату земельних справ клопотання про передачу йому всього заповідника. Відтак він «доручив охорону всього заповідника окрнаросвіті». За часів існування дитмістечка лишалася ще частина пам'яток, які були втрачені пізніше. Зокрема, стояла ще неушкодженою дзвіниця, навколо палацу і вздовж центральних алей було багато мармурових скульптур.

Наразі точно не відомо, коли дитмістечко було переміщено з Качанівки в інший маєток П. Рум'янцева-Задунайського – Вишеньки (нині село Коропського району). За різними

джерелами, це відбулося між 1930 і 1932 роками. Наступними господарями Качанівки на короткий час стали військові. У 1932 році в садибі розташовувалася військова частина, яка перебувала там до середини 1933 року. 20 вересня того ж року газета «Вісті ВУЦВК» повідомила про початок організації в Качанівці неврологічного курорту на 300 ліжок. «Під курорт, – писалося в цьому виданні, – передано прекрасний парк на 500 га з системою шлюзових озер на 180 га, сад – 20 га, палац з 72 кімнат, електростанцію, водогін тощо». У 1934 році розпочалися ремонтні роботи. Курорт відкрито 30 липня 1935 року.

У наступні десятиріччя будівлі Качанівки використовували під різні лікувальні заклади (останнім був туберкульозний санаторій), що супроводжувалося подальшим переобладнанням і перебудовою приміщень і, звичайно, це не сприяло збереженню їх як пам'яток архітектури.

У 1981 році палацово-парковий ансамбль оголошено державним історико-культурним заповідником. За ініціативою нащадків роду Тарновських, у 1999 році було створено міжнародне товариство і добродійний фонд «Друзі Качанівки» (zareєстрований у Шотландії), яке очолила Тетяна Анатоліївна Хайт-Тарновська (Великобританія), правнучка Василя Васильовича-молодшого. У 2009 році завдяки сприянню фонду Миколи Томенка «Рідна країна» та за активної підтримки народних депутатів України Валерія Дубіля та Івана Куровського у заповіднику до Дня незалежності України відремонтували центральну алею, про що свідчить пам'ятний камінь.

Указом Президента України від 27 лютого 2001 року заповіднику надано статус національного. У Качанівці проводять наукову, пошукову, дослідницьку, культурно-просвітницьку й експозиційну роботу. Качанівський парк є одним з найбільших пейзажних садів в Україні та Європі. Його унікальність у тому, що він увібрав у собі все найкраще з багатства світового паркового мистецтва й української природи. Парк зачаровує своєю неповторною красою – розмаїттям кольорів і пахоців, кришталевою чистотою джерел, дзеркальною гладдю великих і малих ставків. Тут збереглися паркові мости, овіяні легендами гірки Коханья й Вірності, «Романтичні» руїни на березі Великого ставу.

1 грудня 2011 року у заповіднику Софія Київська відбулося підбиття підсумків та нагородження переможців Всеукраїнської акції «7 чудес України: замки, фортеці, палаци». Ця акція, яка з 2007 року проходить за ініціативи Фонду громадського та політичного діяча Миколи Томенка «Рідна країна», стартувала ще у березні 2010 року. На звання семи чудес у рубриці «замки, фортеці, палаци» претендувало 138 пам'яток з усіх регіонів України. За результатами регіональних презентацій та опитування 100 експертів у галузі туризму, архітектури, історії і культури, на другому етапі акції було визначено 21 фіналіста акції. До їх числа увійшло 7 кращих замків, 7 фортець і 7 палаців, які з 22 серпня змагалися за звання семи чудес України. З 22 серпня по 1 грудня 2011 року на офіційному сайті акції тривало відкрите Інтернет-голосування. Паралельно було проведено всеукраїнське опитування експертів, у якому взяли участь члени Оргкомітету акції, представники обласних оргкомітетів, керівники державних інституцій, що опікуються розвитком культури та туризму, представники туристичних операторів, експерти у галузі історії, культури і туризму. Згідно з умовами акції, за результатами Інтернет-голосування та опитування експертів (з розрахунку 50/50) Оргкомітетом і було визначено переможців акції.

Оргкомітет визначив сім чудес України (результати голосувань): Аккерманська фортеця (м. Білгород-Дністровський Одеської області), Алупкінський (Воронцовський) палац у Криму; Кам'янець-Подільська фортеця у Хмельницькій області; Луцький Верхній замок у Волинській області; Митрополичий палац у місті Чернівці; палац у селі Качанівка Чернігівської області та Хотинська фортеця в Чернівецькій області. Отже, Качанівка цілком справедливо посіла визначне місце серед найяскравіших регіональних туристичних об'єктів України і постійно притягує до себе численних відвідувачів.